

ژئوپلیتیک صحنه‌های عملیات؛ راهبرد حملات شیمیایی در تغییر وضعیت موازنه قوا در صحنه‌های عملیاتی جنگ تحمیلی

هادی مراد پیری^۱ / چمران بویه^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۱/۰۱

چکیده:

یکی از راهبردهای مهم عراق که در سرنوشت جنگ نیز مؤثر بود، کاربرد تسلیحات شیمیایی بود. این راهبرد به‌ویژه پس از آزادسازی خرمشهر و ورود ایران به خاک عراق به طور گسترده به کار گرفته شد. نگارندگان در این مقاله در پی پاسخ به این پرسش هستند که راهبرد حملات شیمیایی چه تأثیری بر روند جنگ تحمیلی گذاشت؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که پس از فتح خرمشهر با تغییر موازنه قوا به نفع ایران، عراق برای جلوگیری از گسترش دامنه شکست ارتش خود، اقدام به بمب باران شیمیایی مناطق عملیاتی و برخی مناطق مسکونی ایران کرد. کاربرد این سلاح‌ها، آسیب‌هایی جدی چون کاهش توان نیروها در هنگام عملیات، لطمات روحی و روانی در سطح جامعه، کاهش سرعت پیشروی نیروها و... را در پی داشت. ضمن اینکه نیروهای عراقی نیز به دلیل عدم رویارویی مستقیم با نیروهای ایران، از آثار حملات شیمیایی دچار تلفات نمی‌شدند. براین اساس، صحنه‌های عملیات تحت تأثیر راهبرد تسلیحات شیمیایی عراق قرار گرفت.

واژگان اصلی:

ژئوپلیتیک، راهبرد، جنگ، تسلیحات شیمیایی، موازنه قوا، ایران، عراق.

۱- دانشیار دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)

۲- کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه

بیان مسئله

اتخاذ راهبردهای تسلیحاتی هر کشوری، پاسخی است به نوع تهدیدی که از جانب دشمن می‌شود. تهدیداتی که سرشتشان در برخی مواقع، موجودیت سیاسی یک کشور را با خطر فروپاشی مواجه می‌سازد. از این رو وضعیت و شرایط جبهه‌های نبرد در یک جنگ، همواره متأثر از راهبردهای خرد و کلان طرفین متخاصم است. باگذشت بیش از دو دهه از پایان جنگ تحمیلی عراق علیه ایران و عدم کفایت تحقیقات علمی در خصوص این جنگ، ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و ژئوپلیتیکی آن مغفول مانده است. در این میان، یکی از موضوعات اساسی این جنگ، نوع راهبردهای طرفین است. در مقاطع مختلف دفاع مقدس، هر دو کشور به فراخور وضعیت صحنه‌های عملیات خود، به تدوین راهبردهای متناسب با وضعیت و شرایط موجود مبادرت می‌ورزیدند. بیرون راندن متجاوز و شکست نظامی عراق در سال دوم جنگ و شروع مقطع تنبیه متجاوز، نیروهای مسلح عراق را طی این مدت در حالتی منفعل قرارداد. این وضعیت سبب شد عراق همواره از سوی ساختار سیاسی - نظامی ایران تحت فشار قرار گرفته و موجودیت سیاسی‌اش با خطر مواجه شود. راستای برون‌رفت از این وضع، عراق راهبردهای متنوعی همچون دفاع متحرک، تنوع‌بخشی به منابع تأمین تسلیحات و... به کاربرد. در این میان یکی از راهبردهای مهم و تأثیرگذار عراق که در نتیجه جنگ نیز تأثیرگذار بود، استفاده این کشور از تسلیحات شیمیایی و حمله به خطوط مقدم و پشت جبهه جمهوری اسلامی ایران بود. عراق استفاده از این راهبرد را ابتدا در سال‌هایی که در لاک دفاعی فرورفته بود استفاده می‌کرد، اما نتایج نافذ این راهبرد سبب شد عراق با توسل به همین ابزار، وضعیت خود را از حالت تدافعی به حالت تهاجمی تغییر داده و مناطق راهبردی تحت تصرف ایران را باز پس گیرد. از این رو در این جنگ تسلیحات شیمیایی برای عراق به مثابه عاملی راهبردی عمل کرد که نتیجه جنگ را نیز دگرگون نمود.

پرسش اصلی تحقیق

نویسندگان در این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش هستند که راهبرد حملات شیمیایی چه تأثیری بر روند جنگ تحمیلی گذاشت؟

فرضیه تحقیق

در جواب پرسش تحقیق این فرض مطرح شده است که اتخاذ راهبرد حملات شیمیایی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران موجب شد تا موازنه قوا در جبهه‌های جنگ تحمیلی که پس از فتح خرمشهر به سود ایران بود، به نفع عراق تغییر کند. به طوری که در گام اول این راهبرد سد راه پیشروی بیشتر نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران شد، در گام دوم نیز جبهه‌های جنگ ایران را به رکود و فرسایش کشاند و سرانجام در گام سوم وضعیت تدافعی و منفعل ارتش عراق را به حالت هجومی تغییر داد.

روش تحقیق

تحقیق رویکرد توصیفی - تحلیلی دارد و از نوع کتابخانه‌ای است و ابزار گردآوری اطلاعات نیز کتاب‌ها، مقالات، اسناد، گزارش‌ها و اینترنت است. در واقع، هدف این پژوهش، بررسی نقش استفاده از تسلیحات شیمیایی در وضعیت موازنه قوای جنگ ایران و عراق است. از این رو در ابتدا مفاهیم نظری در خصوص راهبرد و ابعاد آن و نیز جایگاه آن در تحولات جبهه‌های جنگ ایران و عراق در بازه زمانی استفاده از تسلیحات شیمیایی واکاوی و بررسی شده است.

۱- مبانی نظری

الف - جنگ^۱

جنگ حاصل برخورد میان منافع موجود در قلمرو پدیده‌های اجتماعی است و منطق آن بر مرگ و حذف دیگری قرار دارد (هونتزینگر، ۱۳۸۶: ۴۶). جنگ آیینی تمام‌نمای روحيات یک ملت و فرهنگ یک جامعه است که بر اساس شرایط اجتماعی و تاریخی گذشته شکل گرفته است (گیویان، ۱۳۶۸: ۱۰). از این رو، جنگ یک ارزش تاریخی است که جایگاه و موقعیت ملت‌ها را در تاریخ تعیین می‌کند (فلا؛ ۲۰۰۷: ۵۰). جنگ برخورد خشونت‌آمیز نیروهای مسلح دو یا چند کشور به منظور تحمیل اراده یکی بر دیگری، یا جلوگیری از تحمیل اراده

1. war
2. Flala

دیگری بر خود است (پیری، ۱۳۷۴: ۲۵). برای تحقق جنگ عوامل زیر لازم است: وجود دو یا چند اجتماع مستقل که در منطقه معینی سکونت دارند؛ وجود رابطه متقابل بین اجتماعات مذکور؛ برقراری روابط ستیز آمیز بین آن اجتماعات؛ وجود انتظام کافی در روابط ستیز آمیز بین دو اجتماع مستقل (بیل، ۱۳۶۷: ۴۷).

ب - نسبت راهبرد و ژئوپلیتیک

توپولوژی محیط ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی، تبیین‌کننده نوع راهبرد رقابت یا منازعه ژئوپلیتیکی آن‌ها است. از این رو پویایی و اضمحلال یک ساختار ژئوپلیتیکی به نوع و شیوه عملیاتی شدن راهبرد ژئوپلیتیکی آن بستگی دارد. این پویایی و اضمحلال بیانگر وضعیت محیط ژئوپلیتیک بازیگران خواهد بود. به هر میزان که حوزه عملکرد راهبرد ژئوپلیتیکی یک بازیگر در یک فضای جغرافیایی، محیط گسترده‌تری را متأثر سازد، گستره جغرافیایی راهبرد رقیب در همان محیط، رو به ضعف و اضمحلال خواهد گذاشت. از این رو صحنه عملیات و رقابت ژئوپلیتیکی، نوع راهبرد را شکل و جهت داده و تدابیر و تمهیدات آن توسط کنشگر ژئوپلیتیکی به منظور تسلط یا تأثیرگذاری بر جغرافیای مورد منازعه پیاده خواهد شد. عملی که به واسطه تسلط یا عدم تسلط بر یک ناحیه، یک نیرو و یا یک موقعیت حیاتی حاصل می‌شود؛ یک راهبرد ژئوپلیتیکی است که در غایت، سرنوشت ساختار ژئوپلیتیک را تعیین می‌کند (بویه، ۱۳۹۱) در عرصه جنگ و نظامی‌گری راهبرد ژئوپلیتیکی، هنر توزیع و استفاده از ابزار نظامی در جبهه‌های نبرد در ارتباط با اهداف سیاسی است. در واقع، بعد نظامی راهبرد ژئوپلیتیکی رابطه‌ای است بین قدرت نظامی و هدف سیاسی. به عبارت دیگر، هدف این راهبرد به کارگیری نیرو و استعداد جنگی به منزله ابزاری برای دستیابی به هدف جنگ (کلاوزویتس، ۱۹۶۸: ۱۷۶). و همچنین جلوگیری از رسیدن دشمن به اهداف نظامی و سیاسی‌اش است (فاولر، ۱۹۹۶: ۱۵۶).

1. Clausewitz
2. Fowler

صحنه عملیات^۱

صحنه عملیات، سرزمینی مشخص و تعیین شده‌ای شامل هوا، دریا و زمین است که زیرمجموعه صحنه جنگ محسوب می‌شود و در آن، نیروهای مسلح دو یا چند بازیگر ملی، فرو ملی یا فراملی با یکدیگر به مقابله می‌پردازند (انگلیس و گیمبلت، ۲۰۰۶: ۳). صحنه عملیات آن قسمت از صحنه جنگ است که برای انجام عملیات نظامی مورد نیاز است و دارای حدود مشخص و معین می‌باشد. صحنه عملیات طوری سازمان داده می‌شود که جوابگوی احتیاجات یگان‌های رزمی به کار برده شده در ناحیه رزم باشد (محرابی، ۱۳۸۴: ۳۶).

از این رو صحنه عملیات، یک منطقه جغرافیایی مشخص، با عرض و عمق متغیر می‌باشد که در آن محیط یگان‌های رزمی، پشتیبانی رزمی و پشتیبانی خدمات رزمی در قالب قرارگاه‌های عمده مأموریت‌های محوله را طرح‌ریزی و اجرا می‌نمایند. صحنه‌های عملیات در عملیات‌های آفندی و پدافندی به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند:

اولاً ناحیه مواصلات که وظیفه پشتیبانی و خدمات‌دهی به یگان‌های رزمی و مانوری را بر عهده دارد و معمولاً در مناطقی انتخاب می‌شوند که از نظر تأمین و برقراری امنیت، تأمین نسبی را دارا بوده و همچنین فرماندهان به آن منطقه دسترسی و برای سهولت پشتیبانی نواحی رزم جاده‌های مواصلاتی لازم را در اختیار داشته باشد.

ثانیاً ناحیه رزم (منطقه نبرد). در این قسمت، یگان‌های مانوری نقش اساسی را در صحنه‌های عملیات ایفا می‌نمایند. در این منطقه، اقدام‌های اجرایی (تاکتیکی) صحنه عملیات طرح‌ریزی و اجرا می‌شود و یگان‌های رزمی شامل قرارگاه‌های تاکتیکی، لشکرها، تیپ‌ها و... اعم از خودی و دشمن به طور مستقیم با یکدیگر درگیر خواهند شد.

عوامل مؤثر در طرح‌ریزی و انتخاب صحنه‌های عملیات

- ۱- جابه‌جایی و مانور (۶۱- ۱۹۹۵ - ۷ - ۱۰۰-FM)
- ۲- استقرار و حفظ تماس (گروه مؤلفین، ۱۳۷۶: ۶)
- ۳- بهره‌برداری از نقاط ضعف دشمن (گروه مؤلفین، ۱۳۷۱: ۱۲)

1. Theater of operation
2. English & Gimblett

- ۴- حداکثر استفاده از زمین، زمان و شرایط جوی
- ۵- خنثی کردن موانع و استحکامات دشمن (۶۵-۱۹۹۳-۵-۱۰۰-FM)
- ۶- استفاده از یگان‌های نامنظم در اجرای عملیات (استکی، ۱۳۶۴: ۱۷)
- ۷- طرح‌ریزی و اجرای عملیات پوشش و فریب (۱۸۵-۱۹۹۵-۷-۱۰۰-FM)
- ۸- سرعت عمل (گروه مؤلفین، ۱۳۷۶: ۸)
- ۹- برقراری و حفظ تأمین (معین وزیری، ۱۳۶۳: ۱۳)
- ۱۰- قابلیت انعطاف (۸-۱۹۹۳-۵-۱۰۰-FM)
- ۱۱- همزمانی و عمق دادن به میدان نبرد (۱۹-۱۹۹۳-۵-۱۰۰-FM)
- ۱۲- پراکندگی
- ۱۳- وحدت تلاش و تمرکز توان رزمی برتر (گروه مؤلفین، ۱۳۷۶: ۷)
- ۱۴- پیش‌بینی حوادث و واکنش‌های دشمن (۳۶-۱۹۹۳-۵-۱۰۰-FM)
- ۱۵- حفظ دور تک (معین وزیری، ۱۳۶۳: ۱۵)
- ۱۶- استفاده از تجهیزات و امکانات موجود (طرفین) (مهری، ۱۳۷۴: ۲۵)

اصول مورد توجه در انتخاب صحنه‌های عملیات زمینی:

- ۱- تکیه بر حداکثر استفاده از پشتیبانی آتش‌های هوایی برای سهولت پیشروی نیروها و انهدام تأسیسات و موانع مؤثر مدافعین و انهدام مقاومت‌های اولیه و ثانویه دشمن در تمامی صحنه‌ها؛
- ۲- تحرک بالا و اجرای تاخت‌های سریع هوایی و بالگردی علیه مراکز مقاومت و جابه‌جایی هم‌زمان نیروها و تجهیزات به صحنه‌های درگیری موردنظر؛
- ۳- توسعه صحنه‌های عملیات بانفوذ در عمق و اخلال در نظم دفاعی جبهه مقابل با نوع سازماندهی و تجهیزات مناسب، قدرت آتش مؤثر و تاکتیک‌های خاص هر منطقه از سرزمین مقابل؛ (پاتاجو، ۱۳۸۴: ۷)
- ۴- انعطاف‌پذیری و ابتکار عمل با بهره‌گیری از برتری اطلاعاتی، هوایی، تحرک بالا استفاده از فناوری‌های برتر و روش‌های جدید؛
- ۵- تجهیز نیروها به تجهیزات انفرادی به‌ویژه دیجیتالی سبک، خودکفایی، اقلام حفاظتی در

- مقابل جنگ نوین، وسائل ارتباطی مؤثر و سبک و انواع دوربین‌های مجهز به اشعه لیزری و تجهیزات رزم شبانه؛
- ۶- پشتیبانی لجستیکی همه‌جانبه و به‌موقع و حرکت هم‌زمان مراکز پشتیبانی با یگان‌های مانوری در یک صحنه عملیاتی (نورایی، ۱۳۸۵، ۹۵)؛
- ۷- تأکید بر استفاده از سلاح‌ها و مهمات هوشمند برای اجتناب از رزم نزدیک و انهدام از راه دور، تصرف اهداف در کمترین زمان و ایجاد حداکثر تخریب و حداقل تلفات به نیروهای غیرنظامی و غیر درگیر؛
- ۸- نبرد غیرخطی و تعمیق میادین نبرد با گشودن جبهه‌های غیرپیوسته و هم‌زمان و استفاده از موقعیت‌ها و ضعف جبهه مقابل برای تصرف مناطق حساس؛
- ۹- استفاده از تسلیحات غیرمتعارف سبک برای تصرف مناطق مهم و مؤثر در عملیات‌ها؛
- ۱۰- تأکید بر افزایش آهنگ حرکت در روی زمین و حداکثر استفاده از خطوط مواصلات جبهه مقابل؛
- ۱۱- تأکید بر اجرای عملیات فریب و نیرنگ در سطوح مختلف؛
- ۱۲- جلوگیری از طولانی شدن جنگ و تلاش برای دسترسی سریع به مرکزیت سیاسی کشور.

د- تسلیحات شیمیایی

جنگ‌افزارهای شیمیایی به دلیل داشتن توان انهدام جمعی در درگیری‌های منطقه‌ای از اهمیت راهبردی برخوردار هستند. محدودیت نسبی شعاع عمل سلاح‌های شیمیایی و نیز سهولت و هزینه‌های اندک تولید انبوه آن‌ها در مقایسه با دیگر تسلیحات انهدام جمعی مانند سلاح‌های هسته‌ای، امکان دستیابی کشورهای متعدد و ضعیف‌تر را به آن فراهم می‌کند. استفاده از این‌گونه سلاح‌ها در جنگ، ممکن است از طریق پرتاب یک پیکان مسموم به‌سوی سرباز دشمن، استفاده از گلوله‌های حاوی گاز در حملات توپخانه‌ای، بمب باران هوایی، تخریب عمدی محصولات کشاورزی یک کشور و از بین بردن سریع جمعیت انجام شود. سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیکی به‌آسانی قابل حمل و نقل بوده و علیه هدف‌های زنده مورد استفاده قرار

می‌گیرند (اوبینسون و بامنز؛ ۱۹۷۹: ۱۵۳).

این سلاح‌ها را می‌توان در منطقه درگیری نیروهای متخاصم علیه هدف‌های نظامی مانند فرودگاه‌ها، پادگان‌ها، انبارهای ذخایر و مراکز راه‌آهن، جمعیت، اراضی زراعی و مخازن آب به کاربرد. تولید اغلب این سلاح‌ها نیازمند تکنولوژی پیشرفته‌ای نیست. در واقع، فرایند تولید و مواد لازم برای گازهای ضد اعصاب، مشابه کودهای شیمیایی یا مواد حشره‌کش است (قاسمی، ۱۳۷۴: ۲۱). از این منظر، باتوجه به مقتضیات زمانی و مکانی جنگ‌ها، تسلیحات شیمیایی می‌تواند در زمره تسلیحات راهبردی قرار می‌گیرند. گونه‌ای از تسلیحات گفته می‌شود که قدرت انهدام و تلفات بالای دشمن را دارند. (اصلانی، ۱۳۸۱: ۲۴)

ه - موازنه قوا^۲

موازنه قوا، ناظر بر مفاهیم وضعیت و بازی قدرت بین کشورها و نیز حالت توازن قدرت در کنش‌های ژئوپلیتیکی یک کشور در سطح بین‌المللی است (والترز^۳؛ ۲۰۰۰: ۵۵). هرگاه این تعادل و برابری قدرت، در هر سطحی، به نفع یک طرف به هم بخورد، موازنه قوا نیز دگرگون می‌شود. در این وضعیت، بازیگران سیاسی که موازنه قوا به ضرر آنها برهم خورده است، دو راه پیش رو دارند: قدرت خود را افزایش دهند یا قدرت رقبا را کاهش دهند (گروه نویسندگان؛ ۲۰۰۷: ۱۸۵-۱۵۵). راهبرد هر کشوری این است که در هر سطحی از کنش سیاسی خود، پیوسته موازنه قدرت را به نفع خود تغییر دهد. حفظ موازنه قدرت در هنگام جنگ منوط به برتری تسلیحات نظامی است. برتری تسلیحات نظامی مؤثرترین عامل در به‌دست‌آوردن قدرت و در نهایت مذاکرات صلح است. راه دیگر، تصرف بخشی از اراضی یک کشور به‌منظور تغییر موازنه قدرت است (عالم، ۱۳۸۳: ۷۸).

-
1. Obinson and Bumns
 2. Balance of Power
 3. Waltz
 4. Writers Group

۲- قلمرو پژوهش

الف - نحوه دستیابی عراق به تسلیحات شیمیایی

از حدود سال ۱۳۵۵، حکومت عراق با دعوت از برخی استادان دانشگاه و صرف بودجه لازم به جمع‌آوری اطلاعات درباره سلاح‌های شیمیایی - میکروبی و رادیواکتیو پرداخت و در هر سه زمینه موفقیت‌هایی را به دست آورد. اگرچه تأمین سلاح شیمیایی عراق تا حد بسیاری به خارج وابسته بود، اما نمی‌توان انکار کرد که این کشور از توانایی تولید انواع مختلفی از این سلاح‌ها برخوردار بود. برخی مجاهدین عراقی نقل کرده‌اند که نیروهای عراقی از طریق کویت، شبانه محموله‌های سلاح شیمیایی را تحویل می‌گرفتند؛ محموله‌هایی که در میان آن‌ها ماسک‌های ضد گاز نیز وجود داشته است (پورحسین، ۱۳۷۷: ۱۵). باین‌حال، تکنولوژی و مواد لازم برای تولید سلاح‌های شیمیایی را شرکت‌هایی از آمریکا، آلمان غربی، انگلستان، فرانسه و جمهوری خلق چین در اختیار عراق قرار گذاشته بودند. در دسامبر ۲۰۰۲، در گزارش ۱۲۰۰ صفحه‌ای کمیسیون ویژه سازمان ملل متحد برای خلع سلاح عراق، نام شرکت‌های شرقی و غربی که در مجموع ۱۷۶۰۲ تن مواد شیمیایی را در طول دو دهه در اختیار عراق گذاشته بودند، فاش شد. بزرگ‌ترین ذخایر مواد خام برای تولید سلاح‌های شیمیایی عراق به ترتیب به میزان ۴۵۱۵ تن از سنگاپور، ۴۲۶۱ تن از هلند، ۲۴۰۰ تن از مصر، ۲۳۴۳ تن از هندوستان و ۱۲۰۷ تن از دولت فدرال آلمان بود. یک شرکت هندی، به نام اگزومت پلاستیک^۱ ۲۲۹۲ تن از مواد اولیه ساخت تسلیحات شیمیایی را به عراق کرده بود. شرکت الخلیج شیمی در سنگاپور و متعلق به سرمایه‌داران اماراتی نیز بیشتر از ۴۵۰۰ تن پیش‌نیازهای گازهای وی ایکس^۲، سارین^۳ و خردل^۴ را به همراه وسایل تولید آن به عراق ارسال نموده بود. (شریفی مقدم، ۱۳۷۰: ۷۰).

1. Exomet Plastic
2. VX (nerve agent)
3. Sarin
4. sulfur mustard

ب- جایگاه حملات شیمیایی در راهبرد نظامی عراق

راهبرد نظامی عراق در جنگ با جمهوری اسلامی ایران به دلیل دگرگونی در توازن قوای دو طرف و تحولات صحنه‌های عملیات هرگز روند یکسانی نداشت. در این میان راهبرد حملات شیمیایی عراق به لحاظ وضعیت ارتش آن کشور، در دو دوره زمانی قابل تبیین است:

۱- وضعیت تدافعی (۲۳ تیر ۱۳۶۱ تا ۲۸ فروردین ۱۳۶۷)

۲- وضعیت تهاجمی اواخر جنگ (۲۸ فروردین ۱۳۶۷ تا ۲۹ مرداد ۱۳۶۷)

عراق در هر یک از این دوره‌های زمانی سازمان رزم خود را بر اساس ضرورت‌های موجود چه در زمینه نیروی انسانی و چه در سطح تسلیحات نظامی مورد بازنگری قرارداد. استفاده از تسلیحات شیمیایی یکی از مواردی بود که عراق برای کاهش فشار مضاعف نیروهای جمهوری اسلامی ایران، در برنامه‌های راهبردی خود از آن بهره فراوانی برد. اگرچه بر اساس اسناد سازمان ملل، اولین حمله شیمیایی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران در ۲۳ دی ۱۳۵۹ در منطقه‌ای بین هلاله و نی خزر واقع در ۵۰ کیلومتری غرب ایلام رخ داده است، با این حال عراق استفاده از حملات شیمیایی را پس از فتح خرمشهر و تغییر موازنه قوا، راهبرد اصلی خود قرارداد. این دوره مقارن بود با اجرای عملیات‌های تهاجمی ایران همچون خیبر، بدر، کربلای ۵، والفجر ۸ و... که عراق را در لاک دفاعی مطلق فروبرده بود. عراق در برابر چنین فشار سنگینی و برای متوقف کردن حملات نیروهای نظامی جمهوری اسلامی ایران در اواسط سال ۱۳۶۲، تصمیم گرفت نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را که در مرز جنوبی عراق مستقر بودند، با گاز شیمیایی هدف حمله قرار دهد. زیرا صدام نگران بود که تاکتیک تهاجمی جدید جمهوری اسلامی ایران، مدافعان جنوب عراق را از پای درآورد و خطوط دفاعی در بصره و بیابان متصل به العماره از هم بگسلد و درهم شکسته شود. در این صورت جمهوری اسلامی ایران می‌توانست با قطع رابطه بغداد با بصره دومین شهر بزرگ این کشور، عراق را به دو بخش مجزا تقسیم کند. به همین دلیل حاکمان عراق برای جلوگیری از چنین وضعیتی، راهبرد حمله شیمیایی علیه ایران را طراحی کردند (تیمرمن، ۱۳۷۳: ۲۷۰). بدین منظور عراق برنامه جنگی خود را در مناطق عملیاتی و عقبه جبهه‌ها به‌ویژه مناطق مسکونی عملیاتی کرد. حکام عراق به‌کارگیری سلاح شیمیایی را به منزله یک راهبرد نظامی تا پایان جنگ ادامه دادند. این امر بر ژئوپلیتیک جنگ و توازن قوای دو سوی جبهه‌ها تأثیر به‌سزایی داشت. در این راستا،

عراق ساختاری ویژه در سازمان نظامی خود ایجاد کرد و مسئولیت آن نیز بر عهده علی حسن المجید معروف به علی شیمیایی قرار داد. وی مسئول تمام طرح‌ها، برنامه‌ها و اجرای عملیات‌های شیمیایی بود. همچنین خریدهای تجاری عراق برای تولید تسلیحات شیمیایی از کشورهایی چون آلمان، هلند و ... همه توسط این فرد انجام می‌شد (خبرگزاری بی.بی.سی).

۲- جغرافیای صحنه‌های عملیاتی اجرای راهبرد شیمیایی عراق

الف - راهبرد شیمیایی در وضعیت دفاعی جبهه عراق

عراق پس از شکست و ناکامی در راهبرد تهاجمی خود، کوشید تا در وضعیت و شرایط تدافعی، سازمان رزم خود را در همه ابعاد بازسازی کند تا در برابر تهاجمات نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران مقاومت کند. یکی از تمهیداتی که عراق در وضعیت جدید در معادلات نظامی خود به کار بست، استفاده از حمله‌های گسترده شیمیایی بود که از عملیات خیر شروع شد و در زمستان سال ۱۳۶۳ در منطقه عملیاتی بدر گسترش چشمگیری یافت. در عملیات والفجر ۸ در منطقه عمومی فاو نیز نیروهای عراقی که توان مقابله با هجوم دقیق و حساب شده نیروهای سپاه به همراه پشتیبانی هوایی و توپخانه ارتش جمهوری اسلامی ایران را نداشتند، بار دیگر به سلاح‌های شیمیایی متوسل شدند و یکی از بی‌سابقه‌ترین حملات - شیمیایی را رقم زدند. با ورود نیروهای ایران به شهر فاو و درهم‌شکسته شدن پاتک‌های ارتش عراق و مهم‌تر از همه، محاصره شدن گارد ریاست جمهوری این کشور در نزدیکی کارخانه نمک، عراقی‌ها با استفاده از سلاح‌های شیمیایی از روز آغاز عملیات تا ۱۱ اسفند ۱۳۶۴، شدیدترین حملات شیمیایی طول تاریخ را در منطقه عملیاتی والفجر ۸ انجام دادند. آن‌ها در پانزده روز، بیش از ۷ هزار گلوله توپ و خمپاره حاوی مواد شیمیایی را علیه نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران مستقر در فاو به کار گرفتند و منطقه عملیاتی را با بیش از هزار بمب شیمیایی بمب باران کردند. در حمله به فاو، عوامل شیمیایی جدیدی همچون گازهای خفه‌کننده و سیانور نیز به کار گرفته شده بود؛ اقدامی که تا آن زمان بی‌سابقه بود (دری، ۱۳۸۸: ۲۷۵-۲۷۳).

در سال ۱۳۶۵، حملات شیمیایی عراق به دو دلیل افزایش یافت: ۱. افزایش تعداد حملات

نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به داخل خاک عراق، ۲. آغاز راهبرد دفاع متحرک عراق. بدین ترتیب، در این سال، تعداد حملات شیمیایی به ۷۹ مورد، یعنی دو برابر سال پیش افزایش یافت (آویگدور، ۱۳۷۹: ۳۷۱). موقعیت جغرافیایی مناطق بمباران شده نشان می‌دهد مواضع مورد هجوم در این سال نیز تابعی از مناطق عملیاتی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران بوده است، طوری که در ماه‌های فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۵، با ادامه عملیات والفجر ۸ محور فاو و منطقه عملیاتی آن به شدت هدف حملات شیمیایی قرار گرفت و هواپیماهای عراقی بمب‌های حاوی گاز خردل را در این منطقه فروریختند. در شهریور همان سال و با آغاز عملیات کربلای ۲ در محور عمومی حاج عمران، ارتش عراق بار دیگر به سلاح‌های شیمیایی متوسل شد و در روزهای ۱۳ و ۱۷ شهریور منطقه عملیاتی شیخ صالح در غرب کشور را هدف گلوله‌های حاوی گاز خردل و اعصاب قرارداد که بر اثر آن، ۱۳۲ تن از نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران مصدوم شدند. اوج حملات شیمیایی عراق در سال ۱۳۶۵ همانند سال‌های گذشته در زمستان و با آغاز عملیات‌های بزرگ کربلای ۴ و کربلای ۵ اتفاق افتاد. اجرای عملیات بزرگ کربلای ۴ در محور جزیره مینو، خرمشهر - آبادان در دهم دی‌ماه این سال و بلافاصله پس از آن، عملیات کربلای ۵ در شلمچه در ۱۹ دی ۱۳۶۵ و هم زمان با عملیات کربلای ۶ در محور سومار در غرب کشور، سبب شد که یکی دیگر از شدیدترین حملات شیمیایی در جنگ ایران و عراق رخ دهد. با لورفتن عملیات کربلای ۴، نیروهای عراقی حملات شیمیایی خود را در منطقه عملیاتی خرمشهر و شلمچه متمرکز کردند و بیش از ۱۱ بار، این منطقه و مراکز پشتیبانی عملیات در آبادان، خرمشهر، جزیره مینو و جاده خرمشهر را هدف بمب باران شیمیایی قراردادند که شدیدترین آن‌ها در ۴ دی ۱۳۶۵ در محور خرمشهر - عرایض - شلمچه رخ داد؛ حمله‌ای که طی آن، هواپیماهای عراق با پرتاب بمب‌های حاوی گازهای خردل، خون، اعصاب و خفه‌کننده بیش از ۱۱۶۰ نفر از نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را مصدوم کردند (علایی، ۱۳۶۷: ۲۶).

از سوی دیگر، با آغاز عملیات کربلای ۶ در محور سومار، این منطقه نیز در روزهای ۱۰ و ۱۷ دی هدف حملات هواپیماهای عراقی قرار گرفت و ۲۰۰ تن از نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران تحت تأثیر عوامل گاز خردل قرار گرفتند. با آغاز عملیات بزرگ کربلای ۵ در منطقه عمومی شلمچه و هجوم به مواضع عراقی‌ها در کانال پرورش ماهی و تصرف

آب‌گرفتگی‌ها و عبور نیروهای ایران از نهر جاسم و نزدیک شدن آنان به تنومه و بصره، عراق سراسیمه به بمب باران و گلوله‌باران منطقه عملیاتی و مراکز پشتیبانی نیروهای ایرانی از خرمشهر تا پاسگاه حسینیه با استفاده از عوامل اعصاب، خردل، تاول‌زا، ترکیب‌های خردلی و خون، سیانور، خفه‌کننده و ناتوان‌کننده پرداخت. در این حملات، با وجود استفاده نیروهای ایران از تجهیزات انفرادی و حضور یگان‌های پدافند شیمیایی و پاک‌سازی سریع آلودگی‌ها، بیش از ۵ هزار نفر مصدوم شدند. از جمله در حمله ۲۰ دی در جاده خرمشهر، ۳ هزار نفر از نیروهای خودی تحت تأثیر گاز خردل قرار گرفتند (آویگدور، ۱۳۷۹: ۳۷۱). پس از این حمله، عراقی‌ها از بیستم تا بیست و هفتم دی‌ماه ۵۲ بار دیگر، مناطق عملیاتی کربلای ۴ و کربلای ۵ را هدف حملات شیمیایی قرار دادند که بر اثر آن، حدود هزار تن از نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران مجروح شدند (علایی، ۱۳۶۷: ۲۷).

با به بن‌بست رسیدن جنگ در صحنه‌های عملیات جنوب، نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به ناچار، راهبرد عملیاتی خود را تغییر داد و کانون اصلی حملاتش را از مناطق جنوبی به مناطق شمالی عراق منتقل کرد. کشاندن نیروهای عراقی مستقر در استحکامات نفوذناپذیر جنوب به جبهه‌های شمال غرب یکی از مهم‌ترین اهداف نظامی جمهوری اسلامی ایران بود تا از این طریق، فرصت لازم را برای وارد کردن ضربه‌های نهایی به عراق به دست آورد، اما ارتش عراق فریب راهبرد نظامی جمهوری اسلامی ایران را نخورد و از همان آغاز امر، برای مقابله با حملات نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در جبهه‌های شمال به سلاح شیمیایی متوسل شد تا منطقه را به سرزمین سوخته برای ایرانیان تبدیل کند. با آغاز عملیات کربلای ۸ در فروردین ۱۳۶۶، نیروهای عراقی منطقه عملیاتی شلمچه را در روزهای ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ فروردین از زمین و هوا هدف حملات شیمیایی قرار دادند و با استفاده از عوامل تاول‌زا، خردل و خون بیش از ۱۴۰ تن از نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را مصدوم کردند (آویگدور، ۱۳۷۹: ۳۷۱). با وجود این، مهم‌ترین حمله شیمیایی در روز ۲۷ فروردین در منطقه سلیمانیه و اربیل عراق رخ داد و هوایم‌های عراقی با بمب باران این مناطق با گاز خردل ۷۰ تن را شهید و ۳۸۰ تن دیگر را مجروح کردند. با آغاز عملیات کربلای ۱۰ در منطقه ماووت عراق، نیروهای عراقی بار دیگر، به‌جای روبه‌رو شدن با نیروهای عمل‌کننده جمهوری اسلامی ایران، به دفاع شیمیایی متوسل شدند و با بمب باران منطقه عملیاتی در ۱۷

اردیبهشت، از تداوم عملیات و پیشروی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به عمق خاک عراق جلوگیری کردند. پس از توقف عملیات‌های تهاجمی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در داخل خاک عراق، حدود چهل روز از حملات شیمیایی خبری نبود، اما با آغاز عملیات نصر ۴ در اول تیر ۱۳۶۶، عراق در هفتم تیرماه، چهار نقطه شهر سردشت را با استفاده از گاز خردل بمباران کرد که بر اثر آن، بسیاری از مردم شهر مصدوم شدند و بیش از ۲۵ تن از آنان جان باختند. در ادامه، عراق منطقه عملیاتی نصر ۴، ارتفاعات قشن، دوقلو و اسپیدار را در روزهای ۸ و ۹ تیرماه هدف حملات گسترده شیمیایی قرارداد که در نتیجه، ۱۵ تن مصدوم و ۲ تن دیگر شهید شدند (علایی ۱۳۶۷، ۳۰). با حاکم شدن رکود در جبهه‌های جنگ و کاهش حملات ایران در خاک عراق، حملات شیمیایی عراق نیز متوقف شد، تا این که در ۱۶ مهر ۱۳۶۶ عراق با آغاز حمله به منطقه سومار، با هوایما، منطقه عملیاتی را با گاز اعصاب هدف قرارداد که در نتیجه، ۱۰۰ نفر مجروح شدند. بعدازاین، تا اسفندماه حمله‌ای رخ نداد؛ اما در اسفندماه با آغاز عملیات والفجر ۱۰ در جبهه شمال و تصرف شهر حلبچه، هوایماهای عراقی با استفاده از عناصر شیمیایی گاز خردل؛ اعصاب و سیانور این شهر و روستاهای اطراف آن را بمب باران کردند که بر اثر آن، بیش از ۹ هزار نفر تحت‌تأثیر عوامل شیمیایی قرار گرفتند و ۵ هزار نفر از آنان شهید شدند (فوزی ۱۳۷۶، ۹۱). در پی این جنایت علیه بشریت، روزنامه انگلیسی گاردین، حمله شیمیایی به حلبچه را بزرگ‌ترین جنایت جنگی عراق در جنگ علیه جمهوری اسلامی ایران دانست و نوشت: دو انگیزه، وقوع این عمل وقیحانه را موجب شد: یکی ضربه‌زدن به نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در حال پیشروی و دیگری سرکوبی اقلیت مورد غضب کُرد (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۶/۱۲/۲۸).

براین‌اساس، عراق در پایان این دوره، از تسلیحات شیمیایی به منزله یک سلاح تدافعی برای دفع عملیات‌های تهاجمی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به داخل خاک خود استفاده کرد. در طول این مدت، عراق بیش از ۲۳۰ بار از حملات شیمیایی علیه نیروهای ایران یا مراکز پشتیبانی آن استفاده کرد (که در مجموع، حدود ۴۴ هزار نفر شهید و مجروح در پی داشت) و توانست بدین‌وسیله از پیروزی قاطع نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در میدان جنگ جلوگیری کند و آن‌ها را از رسیدن به اهداف ازپیش‌طراحی‌شده بازدارد یا

دستیابی بدان‌ها را به شدت مشکل کند. از سوی دیگر، این موفقیت عراق در استفاده از سلاح شیمیایی سبب شد تا رهبران سیاسی و فرماندهان نظامی عراق با بهره‌گیری از این سلاح‌ها به منزله جنگ‌افزار تهاجمی در صدد بازپس‌گیری مناطق تحت کنترل نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران برآیند (اسناد بنیاد حفظ و نشر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۶۶).

نام عملیات	تاریخ حمله ایران	مناطق مورد حمله عراق یا سلاح شیمیایی	تاریخ حمله شیمیایی عراق
والفجر ۲	۱۳۶۲/۰۴/۲۹	بمب باران شیمیایی شهر پیرانشهر و روستاهای مجاور آن با گاز موستارد	۱۳۶۲/۰۵/۱۸
والفجر ۳	۱۳۶۲/۰۵/۰۷	بمب باران شیمیایی شهر پیرانشهر و روستاهای مجاور آن با گاز موستارد	۱۳۶۲/۰۵/۱۸
والفجر ۴	۱۳۶۲/۰۷/۲۸	بمب باران شیمیایی شهر بانه و روستاهای اطراف آن با گاز موستارد در دو نوبت	۱۳۶۲/۰۸/۰۵ و ۱۳۶۲/۰۸/۰۸
کربلای ۲	۱۳۶۵/۰۶/۰۹	بمب باران شیمیایی پنجونین در سلیمانیه	۱۳۶۵/۰۸/۱۶
کربلای ۱۰	۱۳۶۶/۰۱/۲۵	بمب باران شیمیایی روستای بوالحسن و سرول و جومه، بانه، روستای قره‌باغ در شمال عراق، روستای کله وش در حومه سردشت	۱۳۶۶/۰۱/۲۷
تغییر راهبرد عملیاتی ایران و برنامه‌ریزی برای شمال - غرب		بمب باران گسترده شیمیایی مناطق جدید؛ طوری که عراق مجموعه ۱۱ مورد بمب باران شیمیایی در روستاهای کردنشین استان سلیمانیه و اربیل عراق، مناطق عملیاتی نصر ۴ (ارتفاعات ماووت)، فتح ۷ (حلیجه) انجام داد. در این حملات ۹۷ نفر به شهادت رسیدند و حدود ۵۲۰۰ نفر مجروح شدند.	تغییر منطقه عملیاتی از جنوب به شمال و ادامه عملیات در مناطق شمال غرب و کردستان عراق در مهرماه ۱۳۶۶
نصر ۴	۱۳۶۶/۰۳/۳۱	بمب باران شیمیایی سردشت با ۷ بمب خردل و شهادت ۱۳۹ تن و مصدومیت ۷ هزار نفر از مردم این شهر	۱۳۶۶/۰۴/۰۷
نصر ۵	۱۳۶۶/۰۴/۰۳	بمب باران شیمیایی سردشت با ۷ بمب خردل و شهادت ۱۳۹	۱۳۶۶/۰۴/۰۷

نام عملیات	تاریخ حمله ایران	منطقه مورد حمله عراق با سلاح شیمیایی	تاریخ حمله شیمیایی عراق
		تن و مصدومیت ۷ هزار نفر از مردم این شهر	
والفجر ۱۰	۱۳۶۶/۱۲/۲۳	بمب باران شیمیایی حلبچه هم زمان با پیشرفت نیروهای ایران	۱۳۶۶/۱۲/۲۷
بیت المقدس ۳	۱۳۶۶/۱۲/۲۳	بمب باران شیمیایی حلبچه هم زمان با پیشرفت نیروهای ایران	۱۳۶۶/۱۲/۲۷
امام مهدی (عج)	۱۳۶۶/۱۲/۳۰	بمب باران شیمیایی روستای کلای در حومه پاره	۱۳۶۷/۰۱/۱۰
بیت المقدس ۴	۱۳۶۷/۰۱/۰۴	بمب باران و گلوله باران شیمیایی شهر مریوان و حومه آن	۱۳۶۷/۰۱/۲۱
بیت المقدس ۶	۱۳۶۷/۰۱/۲۶	بمب باران شیمیایی مناطق روستایی بانه	۱۳۶۷/۰۲/۰۴
بیت المقدس ۶	۱۳۶۷/۰۱/۲۶	بمب باران سردشت و روستاهای آن از جمله مرزن آباد و بیتوتش	۱۳۶۷/۰۲/۲۸
لیبک یا خمینی (رحمات الله علیه)	۱۳۶۷/۰۵/۰۱	پیشروی نیروهای عراق با بهره گیری از سلاح های شیمیایی در منطقه گیلان غرب و سرپل ذهاب و اشغال بخشی از این مناطق	۱۳۶۷/۰۵/۰۱
مرصاد	۱۳۶۷/۰۵/۰۳	بمب باران شیمیایی هشت نقطه در منطقه غرب اشنویه و مصدومت بیش از ۲ هزار و ۴۰۰ تن از مردم غیرنظامی	۱۳۶۷/۰۵/۰۳

جدول تطبیقی تحرکات نظامی ایران در حملات شیمیایی عراق (منبع: نگارندگان)

در ادامه به برخی از مهم ترین عملیات هایی که عراق در آن ها به طور گسترده از تسلیحات شیمیایی استفاده کرد، اشاره می شود.

عملیات خیبر

عملیات خیبر در ۳ اسفند ۱۳۶۲ آغاز شد. این عملیات، نخستین عملیات آبی - خاکی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران بود. با اجرای این عملیات نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به عمق مواضع عراق نفوذ کردند و ۱۰۰۰ کیلومترمربع در منطقه هور و ۱۸۰ کیلومترمربع در جزایر مجنون و طلایه پیشروی کردند. در این عملیات، قسمت وسیعی از جزایر مجنون که یکی از مراکز استخراج نفت عراق بود، به تصرف نیروهای ایران در آمد (درودیان، ۱۳۸۱: ۹۳). عراقی ها به دلیل اهمیت استراتژیکی این منطقه تصمیم گرفته بودند که

جزایر مجنون را باز پس - گیرند. به علاوه آن‌ها نگران بودند که مقادیر فراوانی از ذخایر نفتی خود را با ادامه اشغال این جزایر از دست بدهند. به همین دلیل، برای عقب راندن قوای ایرانی ابتدا با استفاده از جنگ‌افزارهای معمولی چندین پاتک اجرا کردند، اما کاری از پیش نبردند. بنابراین حملات گسترده شیمیایی از نوع عامل عصبی تابون^۱ را علیه نیروهای مستقر در سنگرها آغاز کردند. حملات شیمیایی عراق از ۷ اسفند ۱۳۶۲ تا ۲۹ اسفند ۱۳۶۲ ادامه داشت. در این عملیات عراق گسترده‌ترین حملات شیمیایی خود را انجام داد. روزنامه واشنگتن‌پست به نقل از مقام‌های امریکایی نوشته است: حکومت بغداد به‌خاطر حمله خیبر، در آستانه سقوط قرار گرفته و راه‌گریزی جز استفاده از سلاح شیمیایی نداشته است (اردستانی، ۱۳۷۹: ۱۱۰). در مقطع دوم، عراق با برون‌رفت از وضعیت تدافعی خود و گرفتن آرایش تهاجمی، با استفاده از حملات گسترده شیمیایی، مناطق از دست‌رفته خود را باز پس گرفت. در این میان دو مقام آمریکایی به‌طور غیررسمی اعلام کردند که عراق برای جلوگیری از پیشروی ایران، ناچار است از هر نوع سلاحی استفاده کند. در این ارتباط والتر لانگیک^۲ مقام ارشد وقت سازمان اطلاعات دفاعی امریکا عنوان می‌کند که استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ توسط عراق موضوع مهمی برای ریگان و دستیاران او نبود. زیرا تنها برای آن‌ها این مهم بود که عراق در این جنگ شکست نخورد. همچنین او ادعا کرد که سازمان اطلاعات دفاعی امریکا استفاده از سلاح‌های شیمیایی در میدان جنگ را برای جلوگیری از شکست عراق اجتناب‌ناپذیر می‌دانست (جزایری، ۱۳۸۴: ۶۵).

عملیات بدر

عملیات بدر در بیستم اسفند ۱۳۶۳، باهدف قطع جاده بصره - العماره و تسلط بر آن و نیز راهیابی به مرکز اصلی محورهای غربی دجله که استان‌های ناصریه، بصره و العماره را احاطه کرده است و همچنین تسلط بر شرق دجله، توأم با انهدام نیرو و اسارت نفرات عراق اجرا شد (پورحسن ۱۳۷۷: ۱۵). اما نداشتن جاده‌های مواصلاتی، اتکا به عقبه آبی، بی‌بهره بردن از آتش توپخانه و اقدام عراق در استفاده از گازهای شیمیایی سیانور برای نخستین‌بار، موجب شد

1. Tabun
2. Walter langik

منطقه شرق دجله تخلیه و تنها به تثبیت مواضع جدید در هورالعظیم بسنده شود. در عملیات بدر، عراق باتجربه موفق کاربرد سلاح شیمیایی در عملیات گذشته، از همان ابتدای عملیات بمب‌ها و گلوله‌های توپ حاوی مواد شیمیایی، به‌ویژه گاز اعصاب را در سطح گسترده‌تری نسبت به عملیات خیبر به کاربرد و این بار برخی گازها را با بهره‌گیری از هواپیما به‌صورت سم‌پاشی از ارتفاع بالا روی جزیره پخش کرد. عامل دیگری که به مقدار فراوان در عملیات بدر به کار رفت، نوعی عامل خارش‌زا بود که تنها عارضه آن خارش و قرمز شدن پوست بود. علاوه بر این عراق از یک نوع گاز دیگر استفاده کرد که هیچ یک از نشانه‌های بالینی آن با گازهای قبلی مطابقت نداشت و ظرف ۲۴ ساعت نخست، ۲ تن از نیروهای خودی بر اثر استنشاق آن به شهادت رسیدند. همچنین عراق در همان روز نخست عملیات بدر، با استفاده از تعداد فراوانی بمب فسفوری و انجام چند حمله با گاز اعصاب و سیانور موجب شد حدود ۲ هزار نفر از نیروهای خودی به پشت جبهه منتقل شوند (دری، ۱۳۸۸: ۷۸).

والفجر ۸ (فتح فاو)

عملیات والفجر ۸ در ۲۰ بهمن ۱۳۶۴ از منطقه عمومی جنوب خسرو آباد تا انتهای جزیره آبادان با عبور غواصان خط‌شکن از اروندرود، آغاز شد. موفقیت در این عملیات موجب دستیابی به دو هدف تأثیرگذار بر موازنه جنگ، یعنی تصرف منطقه ژئواستراتژیک فاو و انهدام عراق شد. در این عملیات نیز ارتش عراق با استفاده از سلاح‌های شیمیایی بیش از ۵ هزار نفر از نیروهای خودی را مصدوم کرد که حدود ۲ هزار نفر آن‌ها بر اثر استنشاق گازهای شیمیایی و جراحات حاصل از آن به شهادت رسیدند. در ۲۳ و ۲۴ بهمن ۱۳۶۴ هواپیماها و توپخانه عراق حملات شیمیایی متعددی را انجام دادند که مهم‌ترین و مؤثرترین آن‌ها در روز ۲۳ بهمن در منطقه فاو اجرا شد. در مرحله نخست بین ۱۴ تا ۱۸ هواپیما به منطقه حمله کردند و در کمتر از یک ساعت، تعداد آن‌ها به ۳۲ فروند رسید. عوامل شیمیایی به کار گرفته شده در این عملیات عبارت بودند از: خردل، اعصاب، سیانور، خفه‌کننده و سایر سموم دیگر. استفاده هم‌زمان از بمب‌های شیمیایی و معمولی موجب می‌شد سموم شیمیایی از راه زخم به‌سهولت در خون بدن تزریق شود. نیروهای خودی برای مقابله با سلاح‌های شیمیایی عراق از ماسک،

چفیه و برپایی آتش با حمله به تانک‌ها و خودروهای عراق و به‌آتش‌کشیدن آن‌ها بهره می‌بردند. در ۲۰ روز اول عملیات، ارتش عراق یک هزار بمب شیمیایی بر سر نیروهای خودی فروریخت (دری، ۱۳۸۸: ۲۴۱).

کربلای ۵

عملیات کربلای ۵ در ۱۳۶۵/۱۰/۱۹ در منطقه عمومی شرق بصره شروع شد. این منطقه به لحاظ اهمیت سیاسی - نظامی آن، همواره از جایگاه راهبردی در اندیشه طراحان جنگ داشت. منطقه عملیاتی شلمچه، در جنوب شرقی شهر مهم و راهبردی بصره قرار دارد و تقریباً نزدیک‌ترین محور وصولی به شهر است. با شروع عملیات کربلای ۵، عراق نسبت به هیچ یک از محورهای عملیاتی به طور کامل هوشیار نبود و تنها به محور پنج‌ضلعی (به دلیل تجربه عملیات کربلای ۴) توجه بیشتری داشت. درحالی‌که نسبت به محور تک از کانال پرورش ماهی، صددرصد غافلگیر شده بود. از این‌رو، عراق که در جهت نبردش متزلزل شده بود و شکست خود را حتمی می‌دید اقدام به حملات شیمیایی کرد. عملیات کربلای ۵ یکی از بیشترین میزان حملات شیمیایی عراق را به خود اختصاص داده است. در فاصله اجرای عملیات تا اواخر اسفند ۱۳۶۵، عراق، ۵۶ نوبت از تسلیحات شیمیایی در این منطقه استفاده کرد (سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳: ۱۴۸). در کربلای ۵ عراق اولین بار از نیمه‌شب اول عملیات به بعد خطوط مقدم را با خمپاره و توپ گلوله‌باران نمود و در روز اول عملیات آن را تداوم بخشید و با بمباران‌های هوایی خویش کل منطقه عملیاتی بخصوص پشتیبانی‌ها را مورد هجوم شیمیایی قرارداد. با این‌وجود وسیع‌ترین تک شیمیایی عراق در روز ۱۳۶۵/۱۱/۱۷ با حدود ۱۰۰ راکت انجام شد که با غلظت نسبتاً زیادی منطقه را آلوده نمود. چند ساعت پس از این تک شیمیایی، عراق آتش سنگین را در منطقه ریخته و صبح ۶۵/۱۱/۱۸ در یک مورد اقدام به پاتک نمود (ابتدا پشتیبانی‌ها را شیمیایی زده و سپس آتش توپخانه و نهایتاً اقدام به پاتک نمود) در ادامه نیز منطقه عملیاتی کربلای ۵ به طور مستمر در روزهای ۱۸ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۶ و ۲۸ دی‌ماه و ۱۳۶۵/۱۱/۰۴ گلوله‌باران شیمیایی شد. مناطق مورد هدف قرار گرفته، توسط عامل شیمیایی شامل حذفاصل حسینی - خرمشهر - عرایض - اروند - شلمچه - دژ مرزی تا ۳ کیلومتری زید جاده‌های مواصلاتی - خرمشهر به‌اضافه پنج‌ضلعی و

خطوط مقدم عمدتاً شامل: توپخانه، مهندسی، بنه‌های تدارکات، مقرها و قرارگاه‌ها، نخلستان‌ها، سایت‌ها، تجمعات و چهارراه‌ها و سواره‌ها و اورژانس‌ها و غیره بود. بیشترین حجم تک شیمیایی عراق با حدود ۴۰ راکت نیز در تاریخ ۱۳۶۵/۱۱/۱۸ در جاده خرمشهر حدفاصل سهره شهید ذوالفقاری تا پل کانال شیر دم بود. عراق در این عملیات عمدتاً از عوامل پوستی، خردل از نوع گوگردی با حجم وسیع (بیش از ۹۰٪) استفاده نمود و از عوامل اعصاب و خون و خفه‌کننده در حجم کمتری استفاده کرد.

عراق برای پایداری بیشتر و ایجاد مشکل در امر خنثی‌سازی و درمان، مبادرت به ترکیبات آلی پیچیده در تولید عامل خردل کرده بود که در نمونه عامل به کار گرفته شده در خرمشهر و جاده شلمچه، عامل شیمیایی با مواد روغنی و چسبنده مخلوط شده بود، به طوریکه پس از ۲۴ ساعت عوامل شیمیایی به طور کامل خنثی نشده بود. به موازات بمباران شیمیایی عقب جبهه ایران، عراق خطوط مقدم را نیز بمباران شیمیایی کرد. ارتش عراق ابتدا با گلوله خمپاره عوامل ناپایدار را بکار برد و سپس نیروهایش پاتک کردند. این امر نشان داد که عراق در راهبرد خود علاوه بر حمله به عقبه‌ها، هم‌زمان خطوط مقدم را نیز مورد هدف قرار می‌داد. این امر نشان می‌دهد که عراق نیروهای خود را به‌گونه‌ای آموزش داده تا آن‌ها پاتک‌های خود را بعد از حملات شیمیایی انجام دهند. براین اساس عراق با تجدیدنظر در راهبرد ژئوپلیتیکی خود سعی کرد در حین عملیات به طور مداوم منطقه را با حملات شیمیایی آلوده نگه دارد. عراق در این راهبرد دو هدف را دنبال می‌کرد: ۱- آلودگی مستمر نسبی منطقه ۲- غافل‌گیری و تک وسیع پر حجم در فرصت‌های مناسب به طور ناگهانی و دور از تصور با استفاده از انواع عوامل شیمیایی پیچیده ترکیبی و بعضاً ناشناخته، تا کل منطقه را با غلظت بالا و کافی آلوده نموده و از آن طریق نیروهای نظامی ایران را از صحنه خارج کند. برای نمونه عراق در تاریخ ۶۵/۱۱/۱۷ پس از دوهفته وقفه (گلوله‌باران پراکنده) با حدود ۲۰ فروند هواپیما اقدام به پرتاب حدود ۱۰۰ راکت شیمیایی نمود. لازم به تذکر است که هر راکت به طور متوسط حاوی (۴۰ چهل) لیتر محلول شیمیایی می‌باشد. نوع عامل به کار گرفته شده از سوی عراق تاول‌زا - گوگردی (خردل اچ - دی) موستارد بوده است. در فاصله اجرای عملیات تا اواخر اسفند ۱۳۶۵، عراق، ۵۶ نوبت از تسلیحات شیمیایی در این منطقه استفاده کرد (گزارش تک شیمیایی، ۱۳۶۵: ۲).

عملیات کربلای ۸

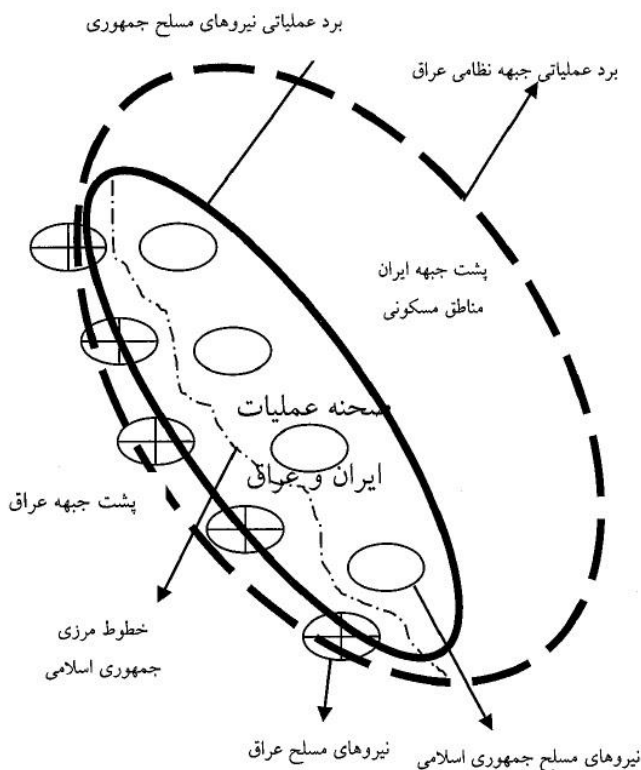
عملیات کربلای ۸ در ۱۸ فروردین ۱۳۶۵ در همان منطقه عملیاتی کربلای ۵ اجرا شد. پس از پایان یافتن عملیات کربلای ۵، وضعیت جبهه خودی و عراق به گونه‌ای بود که ادامه عملیات را ایجاب می‌کرد. پیشروی از نهر دوعیجی به سوی خط جاسم و تلاش برای شکستن این خط و ادامه دور تک به سوی کانال زوجی و تشکیل خط دفاعی در آنجا، مهم‌ترین هدف برای تکمیل عملیات کربلای ۵ و بهره‌برداری لازم در زمینه سیاسی نظامی تشخیص داده شد (گروه نویسندگان، ۱۳۶۷: ۲۰۲). عراق در این عملیات نیز به تناسب زمان و مکان در عملیات کربلای ۸ از گازهای شیمیایی استفاده کرد (علائی، ۱۳۶۷، ۱۲۸). به عبارت دیگر عراق با درک راهبرد کلان ایران مبنی بر پیشروی در شرق بصره و انهدام سازمان رزم عراق، در این عملیات نیز سلاح‌های شیمیایی را در مقیاس وسیع به خدمت گرفت. در این راستا عراق از هجدهم تا بیست و یکم فروردین شش بمباران گسترده شیمیایی با هواپیما و خمپاره‌انداز انجام داد که در مجموع ۲۱ شهید و بیش از ۱۳۴ تن مجروح برجای گذاشت. همچنین پس از این عملیات، عراق در صحنه عملیات شمال غرب ایران، به مدت ۲ ماه بمباران شیمیایی روستاهای کردنشین شمال عراق را شروع کرد. غالب حملات به روستاهای استان اربیل و با عامل شیمیایی گاز خردل صورت گرفت.

والفجر ۱۰

به دلیل بن‌بست در جبهه جنوب، راهبرد ایران برای انجام عملیات گسترده متوجه جبهه شمالی شد. با تغییر منطقه عملیاتی نیروهای ایران از جنوب به شمال عراق، بمباران گسترده شیمیایی این مناطق توسط عراق آغاز شد، به طوری که تا مهرماه ۱۳۶۶ در مجموع ۱۱ مورد بمباران شیمیایی در روستاهای کردنشین استان سلیمانیه و اربیل عراق، منطقه عملیاتی کربلای ۱۰، روستای بوالحسن (سرول)، جومه، بانه، روستای قره‌باغ در شمال عراق، روستای کله و ش در حومه سردشت، مناطق عملیاتی و نصر ۴ (ارتفاعات ماووت) و فتح ۷ انجام شد (خبرگزاری جام جم آنلاین). عملیات والفجر ۱۰ از اسفند ۱۳۶۶ تا مرداد ۱۳۶۷ در محور

1. <http://www.jamejamonline.ir>

سلیمانیه و حلبچه واقع در منطقه کردستان عراق اجرا و با بمباران شیمیایی وسیع عراق مواجه شد. این منطقه از فروردین ۱۳۶۷ تا مرداد ۱۳۶۷ (پایان جنگ) همواره هدف تکه‌های شیمیایی متعدد عراق قرار می‌گرفت. منطقه عملیاتی والفجر ۱۰ شامل قسمتی از دشت زور (گل‌ها) می‌باشد که در شمال آن ارتفاعات سورن و در جنوب آن، ارتفاعات بالامبو، گوزیل و شیندر وی قرار دارند. در شرق منطقه، ارتفاعات پرونیه، کوه شنام، کوه دالانی، خورنوازان قرار دارند. در غرب و شمال غربی این منطقه نیز دریاچه دربندیخان قرار دارد (اردستانی، ۱۳۸۷: ۳۷۶ و ۲۸۸).

مدل مفهومی وضعیت موازنه قوا در صحنه نبرد
پس از راهبرد حملات شیمیایی عراق (نگارندگان)

ب- راهبرد شیمیایی در وضعیت هجومی ارتش عراق

عراق با استفاده از راهبرد کاربرد تسلیحات شیمیایی مانع از پیشروی نیروهای خودی در خاک این کشور شد، در نتیجه پس از عملیات‌های متعدد کربلای ۵، تکمیلی کربلای ۵ و کربلای ۸ در محور شلمچه تحرک نظامی ایران پایان یافت. در این زمان ارتش عراق با بازسازی مجدد سازمان رزم خود چه در سطح لشکرها و چه در سطح ادوات زرهی و هوایی با کمک تسلیحات شیمیایی اقدام به بازپس‌گیری مناطق ازدست‌رفته کرد. البته راهبرد تهاجمی عراق به طور محدود از سال ۱۳۶۵ در قالب راهبرد دفاع متحرک عراق و تصرف مهران شروع شده بود، اما شکل گسترده آن از سال ۱۳۶۷ آغاز شد و تا پایان جنگ ادامه یافت.

در این دوره ارتش عراق ضعف‌های تاکتیکی خود را در شیوه استفاده از گازهای سمی بر طرف کرد و با دستیابی به عوامل شیمیایی مضاعف یا ترکیبی، از آن‌ها به منزله سلاحی تهاجمی برای بازپس‌گیری مناطق تحت تصرف نیروهای ایران بهره برد. عراق، ژئوپلیتیک صحنه‌های عملیات را با استفاده از راهبرد شیمیایی به نفع خود تغییر داد؛ طوری که حملات شیمیایی را به طور کامل در برنامه‌های آتش پشتیبانی ادغام کرده بود. عراقی‌ها در حملاتشان در این دوره، از گاز اعصاب و از عوامل تاول‌زا بهره گرفتند. در این نبردها، سلاح‌های شیمیایی به طور مشخص، قرارگاه‌های فرماندهی و کنترل، مواضع توپخانه و مناطق لجستیکی را هدف قرار می‌دادند (آویگدور، ۱۳۷۹: ۳۹۰). از جمله عملیات‌هایی که عراق در آن، از سلاح‌های شیمیایی به منزله سلاحی تهاجمی استفاده کرد، می‌توان به عملیات «توکلنا علی‌الله» نیروهای این کشور در فاو در سال ۱۳۶۷ اشاره کرد که در آن، گاز خردل، اعصاب و سیانور به کار گرفته شده بود. نیروهای عراقی با استفاده گسترده از این‌گونه سلاح‌ها در قالب آتش پشتیبانی نیروهای عمل‌کننده خود، موفق شدند طی چند ساعت، بندر فاو را از تصرف نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران خارج کنند. دومین حمله عراق در ماه می ۱۹۸۸ در منطقه عملیاتی کربلای ۵ در شلمچه رخ داد و عراقی‌ها با توسل به گازهای شیمیایی، نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را از مناطق تحت کنترل عقب راندند. در این عملیات، از عوامل گاز خردل و اعصاب به طور گسترده استفاده شد. ماه بعد، عراقی‌ها با دو حمله هم‌زمان در مهران و جزایر مجنون، بارانی از گازهای شیمیایی را روی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران ریختند و آنان را وادار به تخلیه مواضع خود در خاک عراق کردند و جزایر

مجنون را تصرف کردند. آخرین حمله شیمیایی عراق در مرداد ۱۳۶۷ در شهر اشنویه و با پرتاب ۸ بمب حاوی گاز خردل از یک هواپیمای ملخی انجام شد که ۲۶۸۰ مصدوم غیرنظامی بر جای گذاشت.

(همان، ۳۷۱). بدین ترتیب، نیروهای عراقی با توسل به جنگ‌افزارهای شیمیایی، توانستند نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را از مواضع خود به عقب برانند.

حملات شیمیایی به مناطق مسکونی

حملات سنگین شیمیایی ارتش عراق به اهداف غیرنظامی، گستره بیشتر شهرهای مرزی ایران را در بر گرفت. تا قبل از سال ۱۳۶۶ مناطق مسکونی به طور محدود هدف حملات شیمیایی قرار می‌گرفتند. اما مهم‌ترین حمله شیمیایی در سال ۱۳۶۶ در شهر سردشت رخ داد (ریچارد و رایبسون، ۲۰۰۷: ۳). عراق در این مرحله تهاجمات شیمیایی خود را روی غیرنظامیان متمرکز کرد؛ چون با این اقدام اولاً می‌توانست موجب نگرانی مسئولان ایرانی از ادامه مقاومت در برابر خواسته‌های عراق شود و روحیه مردم را در شهرهای مختلف کشور (که این بمباران و آثار وحشتناک آن را می‌دیدند) تضعیف کند. ثانیاً، باتوجه به این که غیرنظامیان در برابر حملات شیمیایی آسیب‌پذیرترند، با صرف هزینه‌ای ناچیز یعنی انداختن تنها چند بمب شیمیایی، هزاران بیمار را راهی مراکز درمانی و نقاهتگاه‌های ایران در شهرهای مختلف می‌کرد و از آنجاکه مصدومان شیمیایی (خصوصاً مصدومان عوامل تاول‌زا) مدتی طولانی باید بستری شوند. بنابراین عملاً بسیاری از تخت‌های فعال مراکز درمانی ایران اشغال می‌شد و این موضوع می‌توانست آثار دردناک روحی برای مردم و کادر پزشکی به دنبال داشته باشد و علاوه بر آن، خدمات درمانی برای نیروهای نظامی را نیز مختل کند. حملات هم‌زمان عراق به خطوط دفاعی جمهوری اسلامی ایران فضای روانی ای ایجاد کرد که کمترین اثر آن احساس یاس و ناامیدی نیروهای نظامی از یک سو و استهلاک روحیه مردم از سوی دیگر بود. فشار عامل شیمیایی بر مناطق مسکونی سبب می‌شد جذب نیرو برای جبهه‌ها با مشکل روبرو شود. همچنین اغلب روستاهای مرزی که به‌نوعی تأمین‌کننده بخشی از منابع مادی نیروهای ایران

بودند هدف این حملات قرار می‌گرفتند (فروتن، ۱۳۸۲: ۱۶۰).

نتیجه‌گیری

با وجود حمایت گسترده کشورهای غربی و سکوت آن‌ها در برابر به‌کارگیری سلاح‌های شیمیایی توسط عراق و همچنین حمایت‌های مالی کشورهای عربی حوزه خلیج فارس در خصوص تهیه عوامل شیمیایی، به‌کارگیری سلاح‌های شیمیایی نشان‌دهنده ضعف ارتش عراق بود. عراق با ایجاد زیرساخت‌های جدید در زمینه تولید سلاح‌های شیمیایی، راهبرد جدیدی را برای مقابله با تهاجمات پی‌درپی و گسترده جمهوری اسلامی ایران برگزید. استفاده گسترده عراق از سلاح‌های شیمیایی پس از ورود نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به خاک عراق و عملیات‌های آفندی بزرگ نظامی جمهوری اسلامی ایران و پدافندهای نیروهای عراقی به ترتیب در مجموعه عملیات‌های والفجر، خیبر و بدر اتفاق افتاد. خطر فروپاشی ارتش عراق و به‌تبع آن سقوط نظام سیاسی بعث، رهبران سیاسی - نظامی عراق را متوجه راهبرد حملات شیمیایی کرد. بدین منظور، عراق تشکیلاتی ویژه در ساختار ارتش خود تشکیل داد. این راهبرد به عراق امکان داد تا بر روی زمین با پیوند خطوط مقدم و پشتیبانی نیروهای نظامی جمهوری اسلامی ایران با مناطق پشت جبهه، جبهه‌ای جدید برای کنش نظامی خود تعریف کند که جمهوری اسلامی ایران قادر به مقابله با آن نبود. به‌عبارت‌دیگر، محدوده کنش‌ها و استراتژی‌های نظامی جمهوری اسلامی ایران در حصار راهبرد جدید عراق قرار گرفت. به‌طورکلی به‌کارگیری راهبرد کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق پنج پیامد زیر را به دنبال داشت:

- ۱- به‌هم‌ریختن سازمان رزم نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران و اقدام به حمله، پس از تحلیل رفتن توان نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران.
- ۲- ایجاد اختلال در رساندن خدمات پشتیبانی درمانی به نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران؛ زیرا درمان مصدومان شیمیایی علاوه بر صرف هزینه، نیازمند زمان طولانی است که این امر موجب اشغال تخت‌های بیمارستان‌ها می‌شد.
- ۳- کاهش میزان داوطلبان اعزام به جبهه بر اثر بمباران شیمیایی مناطق شهری.
- ۴- روبرو نشدن قوای نظامی پیاده و زرهی عراق با قوای نظامی ایران که نتیجه این وضعیت

در جبهه عراق کاهش تلفات و در جبهه ایران افزایش تلفات بود.
۵- منفعل کردن دائمی نیروهای رزمی ایران (فرد شیمیایی دیگر قادر به ادامه جنگ نبود درحالی که فرد جانباز بازم می‌توانست در جبهه‌ها حضوری مؤثر داشته باشد).

این وضعیت موجب شد جمهوری اسلامی ایران در فاز نظامی نسبت به تصرف مناطق موردنظر خود و همچنین تثبیت مواضع راهبردی‌اش با موانع جدی روبرو شود. در چنین وضعیتی، عراق به بازسازی ساختارهای نظامی خود (که بر اثر عملیات‌های سنگین ایران دچار اضمحلال شده بود) پرداخت و با راهبرد حملات شیمیایی توانست مناطق ازدست‌رفته خود را باز پس گیرد.

منابع

۱. اردستانی، حسین. (۱۳۷۹). تنبیه متجاوز، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
۲. اسناد بنیاد حفظ و نشر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس. (۱۳۶۶). پرونده سلاح‌های شیمیایی، تیرماه.
۳. اصلانی، یعقوب. (۱۳۸۱). راکت و موشک‌های استراتژیک جهان، تهران: انتشارات عقیدتی سیاسی ارتش.
۴. آویگدور هاس، کورن (۱۳۷۹). طوفان بی‌پایان، سلاح‌های رسمی و بازدارندگی، ترجمه عباس مخبر، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۵. بویه، چمران. (۱۳۹۲). تبیین قلمروهای ژئوپلیتیک ایران پس از انقلاب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۶. بیل، جیمز. (۱۳۶۷). جنگ، انقلاب و روحیه - قدرت ایران در جنگ خلیج فارس، مجموعه مقالات بازشناسی جنبه‌های تجاوز و دفاع ج ۲، تهران، کنفرانس بین‌المللی تجاوز و دفاع.
۷. پورحسین، نقی. (۱۳۷۷). عراق سلاح‌های شیمیایی و جنگ تحمیلی، نشریه سلام، به مناسبت بزرگداشت هفته دفاع مقدس.
۸. مرادپیری، هادی (۱۳۷۴) اصول جنگ و توان رزمی، دانشگاه فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی ۹. تیمرمن، کنت (۱۳۷۳)، سوداگری مرگ ناگفته‌های جنگ عراق با ایران، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۱۰. جزایری، سیدمسعود. (۱۳۸۴). مجنون، مروری بر عملیات بدر و خیبر، قم: انتشارات نسیم حیات با همکاری صریح وابسته به بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس
۱۱. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، نشریه ویژه، ۱۳۶۶/۱۲/۲۸
۱۲. درودیان، محمد. (۱۳۸۱). خرمشهر تا فاو، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
۱۳. دری، حسن. (۱۳۸۸). جنگ ایران و عراق عملیات والفجر ۸ (مجموعه مقالات)، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
۱۴. سپاه پاسداران انقلاب اسلامی (۱۳۷۳). کارنامه عملیات سپاهیان اسلام در هشت سال

- دفاع مقدس، قم: انتشارات مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.
۱۵. شریفی مقدم، محمود. (۱۳۷۰). سیر تحول جنگ‌افزارهای شیمیایی، مجله شیمی، مرکز نشر دانشگاهی، سال چهارم، شماره اول.
 ۱۶. عالم، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). بنیادهای علم سیاست، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی.
 ۱۷. علائی، حسین. (۱۳۶۷). جنگ شیمیایی و تهدید فزاینده، تهران: انتشارات اطلاعات.
 ۱۸. فروتن، عباس. (۱۳۸۲). جنگ شیمیایی عراق و تجارب پزشکی آن، تهران، نشر طب.
 ۱۹. فوزی، یحیی. (۱۳۷۶). جنگ شیمیایی در جنگ ایران و عراق، انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و نظام بین‌الملل؛ تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
 ۲۰. قاسمی، حاکم. (۱۳۷۴). کنترل تسلیحات شیمیایی غیرمتعارف، ضرورت‌ها و موانع، مجله سیاست دفاعی، دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام).
 ۲۱. گروه نویسندگان. (۱۳۶۷). جنگ در سال ۱۳۶۵، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات دفاع مقدس
 ۲۲. گزارش تک شیمیایی در کربلای ۵، ۱۳۶۵/۱۲/۲ شماره سند ۰۲۶۶۰۷
 ۲۳. گیویان، عبدالله. (۱۳۶۸). جنگ و برخی ملاحظات اجتماعی حماسه مقاومت، جلد اول، تهران، معاونت فرهنگی و تبلیغات ستاد فرماندهی کل قوا.
 ۲۴. امیریگی، حسن. (۱۳۷۲). طرح‌ریزی عملیات مشترک و مرکب؛ دانشکده فرماندهی و ستاد؛ آجاء انتشارات دافوس.
 ۲۵. آیین‌نامه عملیات ارتش آمریکا (نیروی قاطع)؛ ۱۹۹۵ - ۷ - ۱۰۰ - FM.
 ۲۶. محرابی، غلامرضا. (۱۳۸۴). تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه (دوره عالی جنگ)؛ جزوه درسی.
 ۲۷. گروه مؤلفین. (۱۳۷۶). دکترین رزم (اصول قواعد اساسی رزم) دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه؛ تهران.
 ۲۸. گروه مؤلفین. (۱۳۷۱). اصول و قواعد اساسی رزم؛ دانشکده فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران؛ تهران.
 ۲۹. آیین‌نامه عملیات دکترین عملیاتی نیروی زمینی ارتش آمریکا؛ ۱۹۹۳ - ۵ - ۱۰۰ - FM.
 ۳۰. استکی، جواد. (۱۳۶۴). عملیات ویژه؛ دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه؛ تهران.

۳۱. معین وزیری، نصرت اله. (۱۳۶۳). اصول و قواعد اساسی رزم؛ دانشکده فرماندهی و ستاد آجا؛ انتشارات آجا تهران.
۳۲. مهری، عباس. (۱۳۷۴). اصول جنگ و توان رزمی؛ انتشارات دافوس سپاه تهران.
۳۳. پاتاجو، نوئل. (۱۳۸۴). راهنمای تدوین دکترین ترجمه داود علمایی؛ تهران؛ دافوس سپاه.
۳۴. نورایی، علی. (۱۳۸۵). دکترین به‌کارگیری نیروهای مردمی (بسیج)؛ دانشگاه عالی دفاع ملی؛ تهران.
35. Clausewitz, Carlvin(1908), On War, England: Penguin Books, 1968, J. J. Graham translation, Anatol Rapaport, editor Introduction and notes (c) Anatol Rapaport.
36. Fiala. G. Andrew(2007), The Just War Myth: The Moral Illusions of War, Publisher: Rowman & Littlefield Publishers.
37. Fowler, Will(1996), Military Management. in International Encyclopedia of Business & Management, Vol. 4. Edited by Malcolm Warner. London: Rout ledge.
38. Guthrie, Richard and Robinson Perry Julian(2007), Iraq and Chemical & Biological Warfare: A Chronology of Events, Volume I — 1960s to 1990.
39. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2855349.stm Profile: 'Chemical Ali', 25 January 201040. <http://www.jamejamonline.ir/newstext.aspx?newsnum=>
41. Rbinson, J.P. and Burns, R.D(1979), Introduction to Chemical, Biological Warfare A Selected Bibliography, Center for the Study of Armament and Disarmament, California State University.
42. Waltz, Kenneth N. (2000), Globalization and American Power', The National Interest (Spring).
43. Writers Group(2007), WILLIAM C. WOHLFORTH, RICHARD LITTLE,STUART J. KAUFMAN, DAVID KANG,CHARLES A. JONES, VICTORIA TIN-BORHUI, ARTHUR ECKSTEIN, DANIEL DEUDNEY and WILLIAM J. BRENNER, "Testing Balance-of-Power Theory in World History", European Journal of International Relations SAGE Publications and ECPR-European Consortium for Political Research, Vol. 13(2).
44. English, Allan and Gimblett, Richard (2006) Howard Human Factors implications and Lessesin Network Enabled Operations, 26 August

